

Ümidiy

(Marğilân, 1835)

19. asırda Hokan edebî ortamındaki büyük şair, tarihçi ve sanatkârlar Özbek âlimlerinin araştırmalarına göre, iki gruba ayrılmaktadır: Hokan Han'ının saraymabağlı saray şairleri ile fakir halkın içinden çıkmış, kendileri de düşkün olan "Halkçı" edebiyat temsilcileridir. Ümidiy'in hayat ve sanatı tam olarak araştırılmadığı için, biz şimdilik onun hangi gruba mensup' olduğunu bilemiyoruz. Yalnızca, bazı antoloji ve ders kitaplarındaki bilgiler ışığında düşüncelerimizi söyleyeceğiz. Kısaca, Ümidiy ve Havaiy mahlaslarıyla şiirler yazan şairin asıl adı Muhammedumer Ne'metulla Ahun Oğlu olup 1835 yılında Marğilân'da doğmuştur. O, ilk zamanlar okul ve medreselerde eğitim görmüş; dinî ve dünyevî işleri, şiir sanatını öğrenmiştir. Bilim adamlarının belirttiğine göre; o, Mukimiy ve Furkat gibi şairlerle yakın ilişkiler kurmuştur. Kendi zamanındaki olaylara karışmış, bunlar hakkında eserler yazmıştır. Prof. Gulam Kerimov'un yazdığına göre, Ümidiy'in şiirleri onbin mısradan fazladır. Onlar iki kısımdan ibarettir: Birinci kısım lirik gazeller, hicvî gazel ve mesneviler; ikinci kısım tarihî ve macera destanlarıdır.

O, lirik şiirlerinde eski Türkistan edebiyatındaki gelenekleri sürdürmüş, aşk ve hicvî gazelleri yazmıştır. "Hecvi Musekel Bezzaz", "Hecvi Abid Halife", "Dükçi Eşan" gibi eserleri ise doğrudan hayattan alınmış olmasıyla farklılık arz eder. Bu eserlerin yazılışı, olaylara hangi taraftan yaklaşıldığı ayrı bir konudur. Ancak, bu tür gerçek olaylara dayalı eserlerin Özbek gerçekçilik akımı ve edebiyatında büyük katkılar yaptığı ortadadır.

Ümidiy son derece bilgili bir insanmış. Tarih, astronomi ve tıpla da uğraşmıştır. Bu bilim dallarıyla ilgili eserleri ve mesnevileri onun bu sahalara vakıflığına işaret etmektedir.

Ümidiy'in "Mesneviy-i Ümidiy" adlı eserinin el yazması Özbekistan Fenler akademisi Şarkşunaslık Enstitüsü kütüphanesinde (1942); "Devani Ümidiy" adlı kitabı ve "Keçküli Kalendarı" adlı eserleri ise Petersburg kütüphanesinde bulunmaktadır.

Ümidiy'in bir nice önemli tarihî eserleri vardır ki onlar konusu ve şiirsel tarzda yazılması itibarıyla son derece kıymetlidir, 1884 yılında yazılan "Mek-tupçei Han" adlı eseri, 1842 yılında Narbotabiy'in

kardeşi Şeralinin Hokan Hanı olarak tahta çıkışından ta Rusların hanlığı ele geçirmelerine kadar (1865-1870) cereyan eden olayları anlatır. Bu devirdeki önemli vakalar, meselâ Kıpçaklardan Müs-lümankul'un Hanlık tarihindeki tesiri; o başkomutan olunca Şerali Han'ın kuklaya dönmesi; saraydaki fitneler, Buhara Hanlığıyla olan ustalık ve facialı ilişkiler; Muradhan'ın öldürülmesi; Şerali Han'ın oğlu Hudayarhan'm tahta çıkışı; Müs-lümankul ve Hudayarhan arasındaki zıtlıklar; halkın ağır durumu; dağınıklık vb. Rusların bu dağınık ve güçsüz ülkeyi kolayca fethetmesi... hepsi önemli tarihî olaylardır. Bundan dolayı destan son derece mühimdir.

Ümidiy 1888 yılında "Cengname" destanını yazmıştır. Destanda Türkistan tarihindeki önemli dönemlerden birisi olan 1860-1870 yılları arasında Kaşkar'da olup bitenler, meşhur Yakubbek vakaları kaleme alınmıştır. Prof. Gulam Kerimov'un yazdığına göre, Kaşkar'daki Rusya konsolosluğu şarkiyatçı N. Petrovskiy'in öneri ve ricasıyla şair 1880 yılında "Bedevletname yaki Tarihi Hokand" adlı destanını da yazmıştır. Bu destanda da esasen, Ya-kubbek'in vakaları hikâye edilmiştir. Eserde 1822 yılında Umerhan'ın vefatından sonraki vakalar da güzelce anlatılmıştır. Esar Yakubbek'in vefatı sahnesiyle bitiyor. 2700 mısralık bu destan günümüzde Petersburg'daki Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Bölümündedir. (G. Kerimov, "Özbek Edebiyatı Tarihi", 3. kitap, "Okıtuvçı" Neş. Taşkent 1975, 52-53. s.)

Ümidiy'in "Hayretül-alem" adlı tarihî ve felsefî destanı da vardır. Bu eserde Fergana Vadisi ve Doğu Türkistan'daki o dönemin ağır hayat şartları tasvir edilmiştir, kısacası, Ümidiy'in bu destanları da tarihî olmaları ve sanatkârane yazılmalanıyla önemlidir. Ne yazık ki hâlâ bu eşsiz eserler neşredilip halka sunulmamışür. Bu destanlar, şüphesiz, Türkistan tarihi ve edebiyatı için önemli kaynaklardır.

Ümidiy'in eserlerinden parçalar yalnızca antolojilerde basılmıştır. G. Kerimov ve T. Hacıbayev' in incelemeleri vardır.

Ümidiy'in aşağıdaki şiirleri "Asırlar Nidası" (G. Gulam Neş. Taşkent 1982; 218-226. s. Haz. T. Hacıbayev) adlı eserden seçilmiştir.

GAZELLER

Münherif oldi felek, cevr oldi kün-kündin ziyad,
Ne hebibimden kerem, ne özligimden e'timad.

Bir ecaýib teleyim bardurki, men heyran afta,
Sidq ile qoysem kedom her yerğe, qozğalgey fesad.

Her işimden, qılmışimden dostler ha tir melul,
Her hüner qılsem, ziyan efzun-u, bazarım kesad.

Bolmuşem heyran-u, yoq hebib-i mehriban,
Közime alem qaranğu, gori tefi turgen bilad.

Lütf etib, yareb, özin körset mena rah-i beka,
Levh-i dilden naqş-i fasilderni eyleb inhirad.

Bari nisyan, hemrahim yoq, közleşim mülk-i edem,
Minen atım leng-u lağer, yoq qolimde rah-i zad.

Noş etib mestanedur her-i cehaletdin Umid,
Şul cihetdin eylemes ahir işin bir lehze yad.

Andelibi zardek dil qan qilib, efğan qilib,
Mevsumi gülni temennaside kop nalan qilib.

Bu cehani faniy gülzariğe vesl ummidide
Beyiba qoydım qadem, ışq atını cevlan qilib.

Dilberim zulfını çevganiğe bu meydan ara,
Maqsedim, oynetse başım goyını geltan qüib.

Şükrkim, kördim cemalim taleyim f eruz olub,
Şum raqiblerdin gamimni dil ara pinhan qilib.

Nece yıllerdin beri mey ışqide mehmur edim,
Hubbetillahi şerab içdim fidayi can qilib.

Berdi ilkimge felek şem'i muradım yarutub,
Qulbem içre yar hüsniden çerağ ehsan qilib.

Bolmeyub nevmid Umidiydek keleb vadiyside,
Menzili maqsedğe yettim eşqimi rezan qilib.

Nefes tarin çekib, qaddifini hem eyler pena kem-kem,
Alib beldin medarin, ilgine bergey esa kem-kem,

Tilersen ger necati gem, tecerrud bağını seyr et,
Teyellük keltürürken başifte yüz min bela kem-kem.

Közinnifi gevherin serraftı alem alğey ornidin,
Bu tedbir ile eyler rozğarınını qara kem-kem.

Çolindin ketse devlet mecmeyidur bebeka içre,
Üzerler mehru şefqat tarını her aşna kem-kem.

*Bozuldu dünya, cevr günden güne arttı,
Ne sevgilimden cömertlik, ne kendimden itimat.*

*Bir garip talihin vardır ki ben ona şaşarım,
Doğrulukla bir yere adım atsam, fesat çoğalıyor.*

*Her işimden, yaptığımdan dostlarım rahatsız,
Her ne yapsam, zarar çok ve pazarım kesat.*

*Olmuşum şaşkın, dilsiz, yok bir şefkatli sevgili,
Gözümde dünya karanlıktır, mezara benzer beldeler.*

*Lütfedip, Yârab, kendin göster bana ebedî yolu,
Gönül levhasından fesat nakışlarını çıkarıp.*

*Hepsi unutmuş, yoldaşım yok, amacım yokluk mülkü,
Bindiğim at topal, yok elimde bir insan yolu.*

*İçip sarhoştur cahillik içkisinden Ümidiy,
Bu sebepten hatırlamaz işini hiçbir an.*

*Ağlayan bülbül gibi gönlünü kan edip feryat çekerek,
Gül mevsiminin temennisisiyle çok inleyerek.*

*Bu dünyanın fâni gül bahçesine kavuşma ümidiyle
Uyanmadan attım adım, aşk atımı dolaştırarak.*

*Dilberim saçlarını çevgen edip bu meydanda,
Maksadım, oynatsa başımı tıpkı top gibi.*

*Şükür ki gördüm güzelliğim, talihim çok olarak,
Uğursuz rakiplerimden kederimi gönlümde gizleyip.*

*Nice yıldır içki içmekle sarhoştum,
Allah sevgisiyle şarap içtim canımı feda ederek.*

*Verdi elime felek muradımın ışığını yakarak,
Kulübemde yârin güzelliğinden lamba ihsan edip.*

*Olmayıp ümitsiz Ümidiy gibi dilek vadisinde,
Maksadıma ulaştım, gözyaşımı saçarak.*

*Nefes darlığı çekip, belini de bükerek yavaş yavaş,
Belinden dermanını alıp, eline verecek baştan yavaş yavaş.*

*Dilersen eğer gamdan kurtuluş, yalnızlık bahçesini seyret,
Başına gelirken yüz bin bela yavaş yavaş.*

*Gözünün cevherini alemin sarraftı olacak yerinden,
Bu yolla eder hayatını kara yavaş yavaş.*

*Elinden çıkarsa zenginlik (baht) fâni dünyada,
Koparırlar sıcaklık ve şefkat tanni her tamdık yavaş yavaş.*

Mehari ihtiyarın nefsi bednin ilgige bersen
Geda eyler seni yüzdin alib şermu heya kem-kem...

Heva birle heves naqşige dil berme cevanlikde,
Ötib beyrem küni eldin keter rengi hina kem-kem.

Qıyamet qayim olmağe yetüşse yıl, yaqm beşek,
Uluğlerdin edeb bermek, kişilerdin heya kem-kem.

*iradeni kötü nefsin eline verirsen,
Dilenci eder seni yüzden gidip ar ve namus yavaş yavaş.*

*Boş heveslere gönül verme gençlikte,
Geçip bayram günü elden gider kına rengi yavaş yavaş.*

*Qıyamet kopmaya yaklaştığı zaman, yakın şüphesiz,
Büyüklerde edep öğretme, insanlarda haya az az.*

MUHAMMESLER

Bilki ul zalim felek güller nemayan eyledi,
Sebzeler birlen çemen sehnini bostan eyledi,
Günceler la'lini külgü birle handan eyledi,
Turfetul-eyn içre evraqın perişan eyledi,
Bülbüli şoridesin dağide nalan eyledi.

Birmi tehti seltenet üzre mekamini belend,
Serferazu şadkam eyleb el içre ercümend,
Her temennasin müyesser, her sözün eyleb pisend,
Duşmanın zaru zebun, aldide eyleb qaydu bend,
Betehaşi herne maqsudın feravan eyledi.

Birmi revşen qıldı közgüyi celadet devletin,
Birnifi artturdi demadem gusse birlen külfetin,
Memleket içre qurib birni şeriri şevketin,
Birmi behuş eyleban, çekken tamamı mehnedin,
Birmi küldürdi, birini bağrını nan eyledi.

Birmi Mecnundek biyaban içre qıldı derbeder,
Aqızib köz yolıdın selabeyi huni ciğer,
Gahi uzlet köçesinde kezdürüb şeb ta seher,
Gahi teşleb vadiyi furqat ara be pau ser,
Telbeyi sergeşteyi qohu biyaban eyledi.

Dad etey yüz til bilen bu dehri vafercamdin,
Bir-biriden betterinraq besubut eyyamdin,
Her zaman kam almak isterler meni nakamdin,
Körgüzüb mey ornide zehri helahil camdin,
Beneva Umidiydek mehbusi zindan eyledi.

Bolsem, ey bülbül, senifidek gülge hemdem qaşki,
Vesl için hilvetgehi dildare mahrem qaşki,
Geyrdin eyleb kamu sirrimni mübhem qaşki,
İydi husnidin tapib bir keçe beyrem qaşki,
Çirmesem zunnarini belimge mehkem qaşki.

Ayru oldum yardin, ağyarler küldi sebeb,
Damen-i sehrani tuttum köp çekib rençü teyeb,
Uşledi bemehrlik rahini ul hura lekeb,
Men sari terk-i tebessüm eyleban ul şehdleb,
Sözledi ağyarime, men emdi ölsem qaşki.

Eyledim terk-i veten, Mecnun kebi men beneva;
Cevr ile qılğaç raqibler dilrebaimdin cüda.
Şem'i eyşimni öçürdi bemehel adi seba,
Boldi alem sahni közümge meni zulmetsera,
Yetmeseydi yüz elemeler üzre yüz gem qaşki.

*Bil ki o zalim felek çiçekler gösterdi,
Yeşilliklerle çimenliği bahçe eyledi,
Tomurcuklar dudağını tebessümle güldürdü,
Bir göz açıp kapayınca kadar evrakını perişan etti,
Talihsiz bülbülünü yarasıyla inletti.*

*Birinin saltanat tahtı üstünde yüce makamını,
Başı dik, mutlu edip halk arasında saygıdeğer,
Her dileğine kavuşup, her sözü kabul edilip,
Düşmanın permeperişan, huzurunda edip esir,
Sınırsız her maksadına kavuşturdu.*

*Birinin aydınlattı kahramanlık aynası devletini (bahtını),
Birinin artırdı her an kader ile külfetini,
Memlekette kurup birinin kudret tahtını,
Birini aptal edip, çektirmiş bütün mihneti,
Birini güldürdü, birinin bağrını kan etti.»*

*Birini Mecnun gibi yollarda etti derbeder,
Akatıp gözlerinden ciğerin kanlı selini,
Bazen yalnızlık sokağında gezdirip akşamdan sabaha,
Bazen atıp yalnızlık vadisinde baş ayak yalın,
Çöllere ve dağların serser delisi etti.*

*imdat edeyim yüz dille bu bahtsız dünyadan,
Birbirinden daha beter kararsız günlerden,
Her zaman amaçlarına ulaşmak isterler ben muradsızdan,
Gösterip içki yerine duru zehir kadehinde,
Talihsiz Ümidiy gibi zindan mahbusu etti.*

*Olsam, ey bülbül, senin gibi gülle dost keşke,
Kavuşma için sevgilinin yalnızlık yerine mahrem keşke,
Güzellik bayramından bulabilsem bir gece bayram
keşke, Sarsam kuşağını belime sağlamca keşke.*

*Ayrı düştüm yârden, yabancılar güldü bu yüzden,
Sahranın eteğini tuttum çok çekerek sıkıntı ve eziyet,
Tuttu şefkatsizlik yolunu o güneş lâkaplı,
Benden yana tebessümü terk ederek o bal gibi (tatlı)
Konuştu yabancılarla, ben şimdi ölsem keşke.*

*Vatanımı terk ettim, Mecnun gibi ben talihsiz;
Cefayla rakipler sevgilimden ayırınca,
Saadet mummu söndürdü zamansız sabah rüzgârı,
Oldu âlem gözüme benim zulüm söyleyen,
Ulaşmasaydı yüz elem üstüne yüz gam keşke.*

Efzun ole barecek heyran üze resvaliğim,
Gem ketürdi başime hesret tünî tenhalığim,
Işqımı faş eyledi el içre bepervalığim,
Derbeder qıldı raqibler birle bezmaralığim,
Bolmesemçi bevefaler birle hemdem qaşkı.

Ey haridar-i meta-i arif-i bazar-i gül,
Erğenunsazi tereb hemanu her gülzari gül,
Telbeyi, aşüfteyi, mecruh-u peş-i hari gül,
Endelib-i veveten qıldı ser-i zunnari gül,
Sendek ölsem bir nefes gül birle men hem qaşkı.

Bölmedi aşiq bolib canım, nigarim sedkesi,
Yoh-u barım vesl ölen henamı barım sedkesi,
Sergeran başım qudumi şehsuvarım sedkesi,
Her terefdin naqdi dinim, gülüzarım sedkesi,
Dese Mecnune meni hem halqı alem qaşkı.

Can gerekmes cismim içre ul perizad olmeşe,
Terk-i gülsen eylerem ul qaddi şem-şad olmeşe,
Yoq, Ümid, andin kerem bir lutf icad olmeşe,
Men kebi yüz qul başı yolide berbad olmeşe,
Berse ul katil şerabe tiğ-i gem hem qaşkı.

NEVAİ'Y G AZEİĞE MUHEMMES

Telbe Ummidiy qulin behuş-u beyidrak,
Noş etib hemri cehaltidin tili napakrak,
Sozani Men'yem bilen qılqıl rufu çalaqraq,
Kökregimdür subhnin pirahenidin çakraq,
Kıprıgım şebnem tökülgen sebzedin nemnaqraq.

Cezmlık, yehşi keremlek, mehriban kördüm seni,
Teşledim başım ayağıñge heman kördüm seni,
Gevher-i mehrinni cismim içre can kördüm seni,
Bu köngül gemnaqidin ta şadman kördüm seni,
İsterem, herdemki bolğey hatirim gemnaqraq.

Şoh-şen etfallerdin tegşe köp bağrıñge taş,
Öz cezası, qıldı iş beserlikdin de-kenaş,
Tökmeke uşşaq qanın qatili eyler telaş,
Öyle mujgan henceriğge yapuşubdur dürr-i yaş,
Kim meğer andm yetime yoqturur bebekraq.

Qoyguçe yalğiz meni, canımni al, ey dilreba,
Sensizin bir lehze lezzet yoq tiriklikdin mena,
Qoyme beperva qadem her yana meyi eyleb yana,
Leblerinden kam alurde berçe el quldur sena,
Can berurde bir qulin yoq bendedin çalaqraq.

Qoyse ger gerdi mezelletni riza ehligce cerh,
Başını f ermandin indurmes, eda ehligce cerh,
Kimiya bilgey benagah çeşmi va ehligce cerh,
Ademiylik tufraqın berse fena ehligce cerh,
Ahkim, yoqdur kişi ehli vefadin haqraq.

Ey keçan başım meni avezi ul fitraq olur,
Qaşı yasidin tegib oq, siyenesi derdnak olur,
Qan tereşşuh eyleban, alude cismim paq olur,
Nece oqlasen, Nevaiy köngli zehminraq olur,
Körmegey zehmini, tekqan sari bolğay çaqraq.

Büyülenmeye başlayacak şaşkınlık üstüne rüsvayhğım,
Gam getirdi başıma hasret gecesi tenhalığim,
Aşkımı işfa etti halka tehbirsizliğim,
Derbeder etti rakiplerle aynı mecliste olmağım,
Olmasam vefasızlarla dost keşke.

Ey gül pazarının arif malının müşterisi,
Muthuluk sazı hemence her gül bahçesi,
Deli, aşüfte, yaralı ve gül dikenin ucu,
Vatansız bülbül etti gül kuşağının başı,
Senin gibi olsam bir nefescik gülle ben de keşke,

Olmadı aşık olup, sevgilime sadaka,
Vanm yoğum kavuşma hengaminin sadakası,
Şaşkın başım, sevgilimin dönüş sadakası,
Her taraflıyla dinimin, gül bahçemin sadakası,
Dese bana da Mecnun (deli) âlem halkı keşke.

Can gerekmez bedenime, o peri soylu olmazsa,
Gül bahçesini terk ederim, o uzun boylu olmazsa,
Yok, Ümidiy, ondan cömertlik bir lütuf icat olmazsa,
Benim gibi yüz kulun başı yolunda berbad olmazsa,
Katsa o katil, şaraba gam kılıcı da keşke.

NEVAİ'NİN GAZELİNE TAHMİS

Deli Ümidiy kulun akılsız ve pek idraksız,
İçip cahillik içkisini dili pek bozuk,
Meyremın ateşiyile daha da güzelleş,
Göğsüm sabah gömleğinden daha paramparça,
Kıprıgım şebnem dökülmüş yeşillikten daha nemli.

Kararlı, cömert, şefkatli gördüm seni,
Attım başımı ayağına derhal görünce seni,
Şefkatli cevherini bedenimde cin gibi gördüm seni,
Bu gönülün gamlılığından mutlu gördüm seni,
İsterim, her an olsun gönlüm daha gamlı.

Cilveli oynak tavırlarından değşe de çok bağrıma taş,
Kendi cezası, sabırsızlıktan danışmaksızın iş yaptı,
Dökmek için aşıkların kanını katiller telaş eder,
Kırpık hançerine yapışmıştır yaş incileri,
Ki meğer ondan yetim pek korkmaz.

Bıraktansa yalnız beni, canımı al, ey sevgili,
Sensiz bir anın tadı yok canlıyken bana,
Atma pervasızca adım her yana meyledip yine,
Dudaklarından murat almak için bütün halk köledir sana,
Can verecek bir kulun yok bendenizden daha çabuk.

Gösterirse eğer aşağılık talihini razılara dünya,
Başını fermandan indirmez, eda edenlere dünya,
Kim bilecek ansızın gözü vah edenlere dünya,
İnsanlık toprağını verse dünya düşkünlere dünya,
Ah ki yoktur hiç kimse vefalılardan daha değersiz.

Ey ne zaman başım benim o dertten kurtulur,
Kaşının yayından gelip ok, sinesi dertli olur,
Kan sızarak, kirlenmiş bedenim temiz olur,
Nice ok atsan da, Nevai'nin gönlü daha yaralı olur,
Görmez yararı, değdikçe dur paramparça.

